

Дончо Градев

КРИТИЧНАТА СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

София, 2012

На корицата е използвана картината на Рембранд ван Рейн
Урок по анатомия на д-р Тюли

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Дончо Градев, автор, 2012
© Издателство „Изток-Запад“, 2012

ISBN 978-954-321-989-6

Дончо Градев

**КРИТИЧНАТА
СОЦИАЛНА
ПСИХОЛОГИЯ**

Съдържание

Предговор.....	7
----------------	---

Проектът „Критична социална психология“

1. Възникване и основни цели на критичния психологически подход.....	11
2. Полетата на критичните дискусии	20
2.1. Междуккултурните изследвания: възможности, очаквания, ограничения	21
2.2. Изследванията на интелигентността: приложни ориентации и критични възражения	28
2.3. Юридическата психология и потребностите на масовия човек от социална справедливост	36
2.4. Политическата психология: разширяване на изследователските граници.....	43
2.5. Психологията на развитието: гледната точка на критичната психология.....	52
2.6. Неудовлетвореността от традиционния статус на анормалната и клиничната психология	59
2.7. Други насоки на критичните дискусии	71
2.7.1. Психологията на общностите: социологическите контексти на човешките преживявания.....	71
2.7.2. Критичните измерения на феминистката психология	77
2.7.3. Критичната преоценка на историята на психологията	82
3. Специфика на критичния подход на областта на социалната психология.....	84

Методологическите ограничения на традиционната психология

1. Парадигмата на традиционната социална психология.....	107
1.1. Понятие за изследователска парадигма.....	107
1.2. Позитивистката и постпозитивистката парадигма.....	110
1.2.1. Измеренията на позитивизма.....	111
1.2.2. Измеренията на постпозитивизма.....	112
2. Критиката на лабораторния социалнопсихологически експеримент	126
2.1. Социалнопсихологическият експеримент в термините на традиционната социална психология	127
2.2. Лабораторният експеримент в оценката на „критичната социална психология“	144
2.2.1. Лабораторният експеримент и проблемът за контекста на социалнопсихологическите изследвания.	144
2.2.2. Моделът „причина – следствие“ в лабораторния социалнопсихологически експеримент и гледната точка на критичната социална психология.....	151
2.2.3. „Студентите-второкурсници в лабораторията: влиянието на ограничената основа на данните върху социалнопсихологическия възглед за човешката природа“	163
3. Качествените изследвания – алтернативата на сциентистката ориентация на традиционната социална психология.....	235
Заклучение	315
Библиография	329

Предговор

Проектът „Критична социална психология“ представлява радикален опит за преосмисляне на традиционната психология, развиваща се в перспективата на сциентисткото разбиране за наука. Въпреки че психолозите са мотивирани да решават възникващите проблеми в живота на индивида и социалните групи, резултатите от тяхната дейност не отговаря на създадените масови очаквания. Доминиращата психология, такава каквато си преподава в университетите и се прилага на практическо ниво, се нуждае от значителни промени, за да достигне до реалните потребности на хората. Такава е общата позиция на критичните психолози, те са обединени от вярването, че психологията постоянно се отдалечава от действителните проблеми на човека и трудно може да изобрети механизми за стимулиране на социалните условия, даващи простор на емпатията и взаимната подкрепа между различните категории хора в обществото. Традиционната психология продължава да копира сциентисткия модел за наука, като приема, че исторически наследява авторитета на частнонаучното познание. Но, както посочва *Питър Рийзън*, с течение на времето този авторитет не се оценява еднозначно: „От една гледна точка, ортодоксалният възглед е продукт на Просвещението и представлява крачка към разкрепостяването на човешкото общество, към освобождаването му от оковите на суеверията и схоластиката. От друга гледна точка, това е движение, което стеснява нашия поглед към света около нас и монополизира познанието в ръцете на ограничен елит. Тук има в изобилие патриархалност, отчуждение и материализъм; този възглед е продукт на едно общество, привързано към идеята за господството над природата и другите хора, към трансценденталната теология, която разглежда човека в образа на Бога и затова го поставя извън списъка на

неговите творения... Така че, докато, от една страна, научната традиция ни е внушила ценността на критичната публична проверка на това, което се приема за знание, друга последица е поставила изследователя извън и настрана от обекта на неговото изследване, търсейки обективно познание и една единствена истина“ (*Reason, 1997, p. 324*). Критичните психолози подлагат на деконструкция твърдите вярвания, вградени в традиционната психология да се приема без всякакви резерви сциентисткият подход към изследването на човека. При аргументирането на тази критична позиция се посочва, че: „... ако се има предвид фактът, че предмет на психологията са хората, позитивисткият критерий за научност е неподходящ... Хората нямат нужда да бъдат изучавани, все едно, че са растения или кристали, неспособни да предават желанията, потребностите, надеждите и страданията. Хората не се нуждаят от система от универсални принципи или закони на поведението. Вместо това, хората имат нужда да бъдат поканени от психолозите и от други социални учени да участват в продължаващия процес на осмисляне на нашите лични и колективни проблеми с цел постигането на един по-смислен живот“ (*Sloan, 1977, pp. 87–88*).

Критичните психолози отхвърлят позитивистката и пост-позитивистката ориентация на психологията, като посочват, че следвайки тези парадигми, психолозите се отчуждават от изследваните субекти и се лишават от адекватен достъп до техните проблеми и преживявания. Критичният подход се придържа към становището, че социалната психология, а и повечето клонове на психологическата наука, не могат да имат реален успех, когато изследователите са поставени на дистанция от социалния контекст, в който протича животът на изследваните лица. Тъкмо обратна е стратегията на традиционната психология: експерименталните изследвания се извършват в „социален вакуум“, а резултатите се предлагат като значими за обществото; корелационните изследвания работят **и** агрегирани статистически данни и от тези позиции се извеждат обяснения за конкретните индивиди, които по принцип не могат да се разпознаят в статистическите масиви. С тези обстоятелства е свързана „войната“ между количествените и Качествените изследвания в психологията, в която все още не е достигнато примирие. Критич-

тичната психология използва арсенала на Качествените изследвания, основани на конструктивистката парадигма, за да преобрази стратегията на психологическите проучвания по посока на хуманистичното разбиране за третирането на изследваните субекти като партньори на изследователя, а не като фрагмент на обективната реалност, както предполагава позитивистката онтология и епистемология. Конструктивистки ориентирани Качествени изследвания се придържат към лансираното от критичната психология разбиране, че изследователските данни са продукт на взаимодействието между изследователя и изследваните лица, а не съществуват някъде там в „обективната“ действителност, оставащи анонимни, докато не бъдат разкрити от дистанцирания учен.

Политиката, която следват критичните психолози, е свързана в общочовешки принцип за пълноценна социална реализация на индивида. Казано с други думи, критичните психолози застават зад обезвластените социални групи в обществото, обявяват се в подкрепа на многобройните и трайно стигматизирани общности, като: жените, хората с физически и умствени увреждания, расовите и етническите малцинства, старите хора, индивидите с нетрадиционна сексуална ориентация, наркозависимите, страдащите от наследствена бедност и неизлечими заболявания. Критичните психолози са убедени, че традиционната психология не допринася за *овластяване* на демокрацията, а работи за своето самосъхранение и подкрепя социалното статукво, вместо да го предизвиква и стимулира към промени в името на преодоляването на предразсъдъчните последствия от човешките различия. Критичните психолози не се задоволяват само с търсенето на пътища за преобразяването на традиционната психология; те се стремят да имат разпознаваема гражданска позиция, подкрепяща жертвите на предразсъдъците и властовото неравенство. Може би високото самочувствие на критичните психолози идва от усещането им, че предизвикват социалните институции да извършват такива промени, които дават реален смисъл на понятията „социална справедливост“, „добър живот“ и „добро общество“.

Настоящата книга съдържа две части. В първата е направен опит да се представят основните характеристики на критична-

та психология. Разгледан е процесът на възникването на критичния подход в неговите главни цели. В тази сфера се повдига комплексният въпрос: „Може ли, необходимо ли е, и как да се промени традиционната психология? Критичните психолози в продължение на няколко десетилетия търсят отговора на този въпрос. Като резултат от тази активност са се формирали различни полета на критични дискусии, които обхващат почти всички значими дисциплини, представлящи традиционна психология. Централно място в тези критични дискусии заема социалнопсихологическата проблематика, дори и тогава, когато става дума за предметни области, които не са директно произтичащи от социалната психология.

Втората част на книгата е посветена на методологическите ограничения на традиционната социална психология. Анализът обхваща преглед на изследователската парадигма на доминиращата психология, обвързваща психологическото мислене със сциентистките принципи за наука. Специално място е отделено на критиката на лабораторния социалнопсихологически експеримент, който отдалечава психологическата теория за индивида и групите от реалния живот на хората в даденото общество. Приоритетно място е отделено на Качествените изследвания в перспективата на конструктивистката парадигма; това е пътят, по който критичната психология достига до една от главните си цели – да даде отговор относно страданията и мечтите на хората, вградени във всекидневните им преживявания.

Книгата е замислена и в основата си реализирана като учебно помагало за студентите по психология в Софийски университет, където преподавам дисциплините: „Психология на масовото поведение“ и „Методология на социалнопсихологическото изследване“. Признавам, че на места съзнателно съм напуснал методическите граници на анализа за сметка на стандартното монографично изследване.

При писането на текста съм се стремял да се придържам по-близо до цитираните автори. Моите коментари и мнения съм оставил на заден план, въпреки че в някаква степен започвам да се възприемам като критичен психолог.

Проектът „Критична социална психология“

1. Възникване и основни цели на критичния психологически подход

Критичният подход се появява като реакция на неудовлетвореността от теорията, изследователската практика и резултатите от приложението на традиционната психология. Все още критичните психолози представляват академично и професионално малцинство, но въпреки това техните иновационни идеи са придобили широка популярност и са създали реалистични очаквания за промяна в статуквото на водещата наука за човешкото поведение.

Айзък Прилелтенски и Денис Фокс представят общата характеристика на критичния изследователски подход чрез механизма на следното сравнение: „Критичната психология и традиционната психология¹ се различават фундаментално... Ние разграничаваме ценностите, допусканията, интересите и целите на традиционната психология от тези на критичната пси-

¹ „Под традиционна психология, пишат *Прилелтенски и Фокс*, ние имаме предвид психологията, която най-често се преподава в университетите и се практикува от клиницисти, изследователи и консултанти. Това е психологията, която се изобразява като наука с обективни изследователи и практики, ... които помагат на индивидите да се приспособят към изискванията на съвременния свят“ (Prilleltensky and Fox, 1977, p. 4).

хология, които наблягат на социалната справедливост и благополучие на човека... ние вярваме, че практиките и нормите на традиционната психология затрудняват социалната справедливост и са във вреда на обществото като цяло и на подтиснатите групи в частност... Няма заобиколен път за това противоречие, тъй като критичната психология е неразривно свързана с ценностите, а не със свободата от ценности. Тя се стреми да промени обществото така, както се стреми да промени и самата психология... Психологията не е и не може да бъде неутрален акт, извършван от учени и практики, независимо от социалните и политически обстоятелства. Те са повлияни от различни интереси и сложна властова динамика“ (*Ibid.*, p. 3). За разлика от радикалната просоциална ориентация на критичния подход, традиционната психология „... се опитва да поддържа нещата такива, каквито са, като подкрепя социалните институции, които поддържат несправедливи и неудовлетворителни условия“ (*Ibid.*). Изразявайки споделеното убеждение на критично ориентираните психолози, *Прилелтенски* и *Фокс* формулират главния постулат на тази интелектуална общност: „Ние вярваме, че психологията има потенциал да помогне за създаването на значително по-добър свят, който се придържа към етическия мандат да стимулира благополучието на хората“ (*Ibid.*, p. 4).

Критичните психолози се самоопределят като академични изследователи и практики, които се обвързват с мисията да променят доминиращата ориентация на психологията, да я освободят от конюнктурната ѝ зависимост спрямо властовите структури в даденото общество. Мотивите за постигането на тази комплексна цел се основават на няколко взаимосвързани критични оценки на теоретичните и методологически ограничения на традиционната психология, които я дистанцират от реалните проблеми, съпътстващи човека в неговото всекидневие и биографично време:

- ♦ Критичните психолози формулират и доказват предположението, че позитивистки ориентираната психология не произвежда теории, които могат да подпомогнат човека в стремежите му за постигане на материално и субективно благополучие. Този тип психология е изоставила индивида без действителна подкрепа в борбата му да осъществи

контрол върху собствения му живот и да преодолее властовите норми на обществото, поддържащи статусната йерархия и отчуждените модели за социална реализация на *различните* категории хора.

- ◆ Една от тезите на критичната психология е свързана с радикалното несъгласие с факта, че традиционната психология не разрешава проблемите на индивида сами по себе си, а ги третира като пречки за приспособяването към *изискванията* на действителността, приемана като даденост. С други думи, личните проблеми са белези на „ненужната“ съпротива срещу статуквото, създадено и поддържано от властовите елити. Не случайно практиката на много психолози е доминирана от търсенето на модели за адаптация към кризисните житейски събития.
- ◆ Традиционната психология е оценявана в критичен смисъл и заради трудно прикриваното ѝ ограничение, че тя е „инструмент“ за социален контрол, който най-силно засяга широките социални групи от хора, заемащи непривилегировано място в обществото. Критичните психолози застават на противоположната позиция – те се стремят да бъдат „... агенти на социалната промяна, а не на социалния контрол“ (*Ibid.*, p. 3). С тази своя поведенческа нагласа критичните психолози приемат ролята на фактор, който съдейства за постигане на промени в обществото, релевантни на базисната потребност на човека да живее в хармония със себе си и в равновесие със социалната си среда.

Посочените критични оценки на традиционната психология са уточнявани и допълвани по отношение на редица показатели, служещи за отграничаване на психологическото статукво от перспективата на критичния подход. Алтернативните специфики на традиционната и критичната психология се отнасят до шест дискутирани области. Това са: 1. Изследване и знание (тук се дискутират представите за знанието и целите на изследването); 2. Дефиниране и решаване на проблеми (включва се въпросът за съдържанието на изследваните проблеми и равнището на тяхната интерпретация); 3. Теоретично обяснение за *добър живот* от страна на изследователите; 4. Представата

на изследователите за *добро общество*; 5. Власт в отношенията (отнася се до идеята за легитимността на властта и нейното разпределение); 6. Професионалната етика (тук се визират интересите, с които са съобразени етическите изследователски правила). (За тези очертани области вж.: *Ibid.*, pp. 10–11).

1. *Изследване и знание*. От позициите на традиционната психология: „Знанието се разглежда като акумулиране на обективни факти, независимо от личните и политическите интереси“ (*Ibid.*, p. 11). А по отношение на въпроса за изследователските цели, се поддържа тезата, че: „Науката без ценности може да реши всички човешки проблеми“ (*Ibid.*). Представата на традиционните психолози за смисъла на знанието и целите на научните изследвания се базира на позитивистката методология и нейното по-късно развитие. По тези проблеми критичната психология има алтернативно виждане. Знанието трябва да „... се разглежда като наситено в политически смисъл и пропито със субективността на неговите създатели“ (*Ibid.*). Що се отнася до главната характеристика на научното изследване, то трябва да е „... използвано в услуга на моралните ценности, в помощ на подтиснатите“ (*Ibid.*).

Критичните психолози се придържат към убеждението, че произведеното научно знание не може да се схваща като независимо от субективността на неговите създатели и да се представя като обективен процес на натрупване на факти. Вярването, че ценностите могат да бъдат отделени от разбирането на науката, предизвиква едно от основните възражения на критичната психология. Според нейните представители психологическите изследвания са безсмислени, ако не са ангажирани с политическите каузи и моралните проблеми на членовете на обществото и по-специално, на тези индивиди и групи, заемащи непривилигирано положение. В смисъла на това разбиране критичните психолози се противопоставят на традиционното психологическо мислене, поставящо на втори план проблема за моралните ценности на социално обезвластените групи.

2. *Дефиниране и решаване на проблеми*. И в това изследователско поле традиционната и критичната психология заемат противоположни позиции. Традиционната ориентация се придържа към приетата изходна предпоставка, че: „Проблемите се

дефинират в термините на вътрешноличностни или междуличностни дефиниции. Властовите отношения в обществото обикновено се изключват от дефиницията. Типичните интервенции са насочени към индивидите, като се пренебрегват социалните системи...“ (*Ibid.*). Критичните психолози дефинират изследователските проблеми и реализират в практиката психологическото знание по коренно различен начин. Те се придържат към перспективата, изразена в обобщението, че: „Проблемите се дефинират холистично в термините на психологическите и социални фактори, свързани с потиснически обстоятелства. Интервенциите се насочват към личностните и социални дименсии, опитват се да изравнят властта и да постигнат дистрибутивна справедливост в достъпа до ресурси“ (*Ibid.*).

Критичният психологически подход се стреми да преодолее традиционалисткото ограничение да се формулират изследователските проблеми в полето на вътрешния свят на личността и междуличностните отношения, като се пренебрегват влиянията на широкия социален контекст, които, по неизбежност, се оказват водещи фактори в психологията на човешкото всекидневие. Критичният подход не търси решаването на проблемите на човека в границите на постигане на индивидуални промени, а ориентира професионалните интервенции преимуществено към социалните системи, считани за отговорност на упражняваната власт в даденото общество. Излизайки на терена на „голямото общество“, критично ориентираните изследвания имат преимущество по-адекватно да достигнат до действителните проблеми на индивидите и групите, нуждаещи се от психична подкрепа в своята социална реализация.

3. *Концепция за добър живот.* За изследователите от областта на психологията е от съществено значение ясно да дефинират своето разбиране за образа на *добър живот*, подходящ за човека в даденото историческо време. Според представителите на традиционната психология добрият живот е „... основан върху индивидуализма и натрупването на богатство и материални ресурси“ (*Ibid.*). Психолозите и представителите на другите науки за индивида и социалните групи дълго време са поддържали тази концепция за добър живот. Техният научен авторитет е оказал огромно влияние върху представите и поведението на

изключително много хора, преследващи образа на добрия живот. Критичните психолози считат, че това доверие е проблематично. Според тях добрият живот е основан не на принципите на индивидуализма и натрупването на богатство, а на постигането на „... реципрочно самоопределение, при което хората защитават своите интереси в съответствие с потребностите на другите хора“ (*Ibid.*). Следвайки тази концептуална перспектива, критичните изследователи вярват, че могат да стимулират и подкрепят такива промени в обществото, които са в синхрон с потребностите на хората от безконфликтна личностна автономност и равнопоставено взаимодействие и сътрудничество във всекидневните взаимоотношения. Концепцията за добър живот в термините на критичната психология поставя на преден план моралните ценности, а не идеологията на индивидуализма и поведенческите образци, свързани с натрупването на богатство и материални ресурси. Критичните психолози се стремят към създаването на такива теории и професионални практики, които ще подкрепят многобройните стигматизирани групи, станали трайна жертва на предразсъдъчните отношения и дискриминационното поведение. Не случайно една от най-ясно изразените критични теории е *феминистката психология*, имаща за цел да доведе до пълното дестигматизиране на жените, заемащи, не без помощта на традиционната психология, непривилигирован статут в обществото.

4. *Концепция за добро общество.* Дискусиите за качествените характеристики на обществото не са приоритетни за психологическата наука, но социалната психология и редица други клонове на психологическото познание включват в своите теории отделни идеи за съдържанието и динамиката на обществения живот. Традиционната психология приема, че доброто общество е „... основано на... принципи, които фаворизират напредъка на силните“ (*Ibid.*). Тази концепция не е еднозначно приемана от различните категории хора в обществото. Много социални групи и общности не споделят вярването, че доброто общество трябва да бъде притежание само на „силните“. По силата на предразсъдъчната логика социално обезвластените групи се категоризират като неизбежни аутсайдери, които за-

служават стигматизиращата дистанция, на която са поставени, и обективно ниския си статус в обществото.

Критичните психолози не приемат философията на индивидуализма, която се придържа към убеждението, че неуспешните хора, за които обществото не е добро място за живеене, сами носят вината за това свое състояние. Според тях доброто общество не е конструирано съобразно *принципите* на конкуренцията, които фаворизират напредъка на „силните“, а е „... основано на взаимност, демокрация и дистрибутивна справедливост“ (*Ibid.*). Тезата на критичната психология е морално справедлива, защото не разделя хората на силни и слаби, и не предписва *модели* на тяхната социална обреченост, конструирани върху базата на идеологически вярвания и обществени предразсъдъци. Критичната психология застава на страната на социалната справедливост и междуличностната толерантност, феномени, които са несъвместими с разделянето на хората на „ние“ и „те“ – на социално значимо мнозинство и социално обезценено малцинство. Тези морално-политически категории не трябва да остават чужди на психологическите теории и практики; психологическата подкрепа на индивида има кратковременен ефект, ако терапевтичните интервенции не са синхронизирани с такива промени в социалните подсистеми и обществото като цяло, които да съответстват на моралните стандарти на индивида за смислен и пълноценен живот.

5. *Власт в отношенията.* В тази област критичните психолози дискутират различието си от традиционната психология по отношение на следния въпрос: „Какво съставлява легитимната власт и как трябва да се разпределя властта?“ (*Ibid.*). Отговорът, даван от традиционния психологически подход е, че властта, „... придобита чрез обучение и знание се смята за легитимна. Експертната позиция води до минимална грижа за споделяне на властта“ (*Ibid.*). Тази теза съдържа два компонента. *Първият* се отнася до разбирането, че властта в отношенията между хората се конструира не според техните действителни потребности, а по институционални критерии, отчуждени от индивида. Не всеки, въпреки желанието си, може да отговори на тези институционални критерии за придобиване на легитимна власт. Това обстоятелство обяснява в значителна

степен както неравенството във властовите отношения, така и някои аспекти от причините за поддържането на това състояние. *Вторият* компонент на тезата е свързан с позицията на експертната психологическа оценка на отношенията на зависимостта между хората. Психологът експерт от традиционната ориентация не засяга въпроса за споделянето на властта в обичуването и професионално-ролевите взаимодействия.

Гледната точка на критичната психология се изразява в разбирането, че: „Властта трябва да се разпределя по равно. Легитимността идва от демократичния процес, който липсва на професионалната психология на обществото“ (*Ibid.*). Критичните психолози ясно застават на страната на обезвластените групи в обществото и считат за свой научен и морален дълг чрез дейността си да допринасят за ограничаване на потисничеството и неравенството между индивидите и групите в обществото. От позициите на критичния подход психолозите поставят акцента върху често прикривания очевиден факт, че: „Членовете на групи със сравнително по-малко власт обикновено страдат повече и по повече начини, отколкото членовете на по-властни групи. С други думи, ние вярваме, че неравенството и потисничеството са по-често срещани, отколкото защитниците на статуквото признават. Независимо от формалните гаранции в много страни за политическо и правно равенство, повечето общества остават разделени по линията на властта. Понякога потисничеството е очевидно, което става сравнително лесно за идентифициране и (поне за тези, които са на безопасно разстояние) за противопоставяне. Друг път то е институционализирано по различни начини така, че става по-трудно както да се разбере как действа, така и да се преодолее неговото присъствие... и в двата случая доминиращите индивиди и групи поддържат своята власт за сметка на другите в техните семейства, на работното място, в политическите и правните системи, в образованието и религията, и в другите институции. Това е така дори когато те смятат, че техните действия са по-скоро „нормални“ и „традиционни“, отколкото несправедливи или потискащи. В крайна сметка, в много общества неравенството и потисничеството, сами по себе си, са „нормални и традиционни“. Така, потисничеството е основен проблем в критичната психология ... тъй

като това е широко разпространено явление, което подкопава благоденствието на много хора по света“ (*Ibid.*, p. 6). Критичният подход измества фокуса на психологическите изследвания и практики; те са ориентирани не само към вътрешния свят на личността и непосредственото ѝ обкръжение, но и към макро-социалните сфери на обществото, които рефлектират върху всекидневното и биографичната перспектива на отделния човек. Изследователските проблеми се дефинират холистично, а психологическите интервенции също следват измеренията на тази ориентация. Експертните мнения на критичните психолози не се ограничават само до механизмите на производство и натрупване на изследователски факти; те се разпростират до, на пръв поглед, външни за психологията проблеми, като: моделите за добър живот и добро общество, властовите йерархии и дистрибуцията на справедливостта, динамиката на потребностите и моралните ценности на стигматизираните групи.

6. *Професионалната етика*. Различията при интерпретиране на този аспект от теорията на психологическите изследвания представляват по същество отговори на въпроса: „На чий интерес служи професионалната етика?“ (*Ibid.*). Традиционната психология поддържа следното становище: „Етиката се рамкира от езика, който служи предимно на интересите на професионалистите, не предизвиква техния авторитет и изключва гласа на клиентите и участниците в изследванията“ (*Ibid.*). Критичният подход не приема нито едно от измеренията на професионалната етика, поддържана от традиционалистите. Тезата, с която се възразява, се представя в следното обобщение: „Получателите на услуги и участниците в изследвания трябва да участват в дефинирането на етическото поведение и определянето на това на кои интереси служи етиката“ (*Ibid.*).

Критичната психология намира, че етиката на психологическите изследвания не е просто едно от многото правила на тази сложна академична и практическа дейност. Етиката на изследването не е технически въпрос, свързан с поведението и авторитета на изследователя, както се приема от традиционния подход. Алтернативното критично гледище залага на промяната в етическите правила заради ефективността и смисъла на изследователската и експертната дейност на психолозите.

Целта на тази промяна е да се даде право да се чуе гласа на изследваните лица, а не те да се третират само като фрагмент от статистическите обобщения или като обект на манипулирано поведение, както е в лабораторния социалнопсихологически експеримент, включващ „лъжата“ като методическа единица в изследователския процес. Етичните проблеми, които повдигат критичните психолози, са съществена част от разкриването на методологическите ограничения на традиционния подход. Тази проблематика ще бъде по-обстойно разгледана във втората глава на монографията.

2. Полетата на критичните дискусии

Един от основните пътища, който следва критичната психология в процеса на своето утвърждаване, е свързан с опитите ѝ за системна преоценка на считаните за *безпогрешни* теории и практики на традиционната психология. Тази своеобразна деконструкция на доминиращите възгледи в психологическото познание цели да освободи академичните психолози и практиците от институционализираната власт на позитивистката и постпозитивистката парадигми, налагащи „безапелационните правила“ в дейността на поколения изследователи на човешкото поведение.

В границите на своята активност критичните психолози срещат силна съпротива на статуквото, но въпреки това иновационните им идеи не остават незабелязани, а тъкмо обратното – без да бъдат сензация, те постепенно стават част от позициите на тези изследователи, които не приемат едноизмерното мислене, наложено от стереотипите на традицията и институционализираните норми за конформно професионално поведение.

2.1. Межкултурните изследвания: възможности, очаквания, ограничения

Межкултурната психология се появява като област в полето на психологическото познание с претенциите да внесе промяна в еднокултурната интерпретация на психичните феномени, регулиращи човешкото поведение. Многобройни и различни по мащаба си са проучванията, преследвали тази цел. Дълго време межкултурните изследвания са се ползвали с доверие от научната общност, главно поради очакванията ѝ за натрупванията на факти, позволяващи по-стабилни теоретични обобщения. Толерантността към новите научни начинания винаги е била съществен фактор за утвърждаването на иновационните идеи. Разбира се, социалнопсихичният комфорт придобива смисъл само, когато изследователските резултати се оценяват от компетентните инстанции като безспорни доказателства, съответстващи на поставените цели. Постиганията на межкултурните изследвания са оценявани от различни позиции, но най-всеобхватна е гледната точка на критичната психология.

Анализирайки обещанията, възможностите и провалите на межкултурната психология, *Фатали М. Мохадам* и *Чарлз Стъдър* изразяват мнението, че: „Повечето психолози вероятно ще се съгласят, че межкултурната психология не е успяла да остави съществен отпечатък върху традиционната... психология. Нещо повече, всеки, запознат с тона на дискусиите и с разискванията на разнообразните научни форуми в тази област, без особен спор, ще приеме констатацията, че самите межкултурни психолози признават наличието на този проблем и се чувстват фрустрирани от него“ (*Moghaddam and Studer, 1977, p. 185*). В качеството си на критични психолози, двамата автори не виждат значим ефект от провеждането на межкултурните изследвания. Според тях, те не променят в положителен смисъл картината на традиционната психология относно културната детерминация на човешките преживявания. Бъдещата активност на межкултурните психолози става лесно прогнозируема поради факта, че те не променят, а по-скоро изцяло

приемат философията и изследователската технология на позитивистката ориентация на традиционната психология.

В предговора към цитираната публикация на *Мохадан и Стъдър, Прилелтенски и Фокс* правят следното обобщение върху дискутирания тук проблем: „На теория, пишат те, межкултурната психология има потенциала да отправи предизвикателство към предпоставките и институциите на доминиращото течение в психологията. Преди всичко, межкултурните психолози разбират, че културата играе значима роля при оформянето на човешкото поведение. Експлицитното фокусиране върху културите, различни от западните общества (които доминират в психологията), би трябвало да подобри шансовете за разработване на нови методи и теории. Освободени от стереотипа, че всичко започва и свършва със Запада, межкултурните психолози би трябвало да бъдат по-открити и по-чувствителни към различните гледни точки. И все пак, ... оказва се, че межкултурната психология не е критик, а горещ привърженик на доминиращите възгледи в психологията. В резултат на това, вместо да подкрепя човешкото многообразие, в този си вид межкултурната психология на практика се изявява като защитник на културната хомогенност“ (*Prilleltensky and Fox, 1977, p. 185*). В допълнение се посочва, че: „... межкултурната психология е затънала в когнитивни и експериментални подходи и negliжира значението на властовите неравенства, несправедливостта и недостига на ресурси... Вместо да разглежда културата в системната ѝ цялост, включваща социалния, историческия и политическия контекст, този подход я интерпретира просто като една от многобройните променливи, които трябва да бъдат включени в обяснението. Наистина се оказва, че повечето межкултурни психолози се придържат към традиционната позитивистка рамка на анализ, произтичаща от доминиращите научни норми“ (*Ibid.*). Основният извод, който може да се направи от това обобщение е, че межкултурната психология, възприемаща онтологичните, епистемологичните и методологичните принципи на позитивизма и постпозитивизма, е загубила шанса да допринесе за обогатяване на психологическото познание съобразно специфичните влияния на различните култури върху преживяванията и поведението на

хората. *Мохадам* и *Стъдър* са разгледали тази критична теза в по-подробен план, включващ различни, но същевременно взаимодопълващи се моменти и обяснителни схеми:

1. „*Трите свята в психологията*“. Тази терминология се използва спорадично в езика на критичната психология, за да се обозначи как социалните макроструктури, заемащи различни властови позиции в света, оказват влияние върху статуса и механизмите на разпространение на психологическото знание. Или, казано с други думи, силата на властта в определени обществени структури се пренася в полето на научните институции. Именно на тази тенденция трябва да се противопоставя межкултурната психология, която, за съжаление, не успява да отговори на очакването за утвърждаване на културните специфики в познанието за човешкото поведение.

„*Първият свят*“ в *психологията*. Това най-високо стъпало в йерархията на институционалната психология по отношение на международната арена е превзето от Съединените щати. *Мохадам* и *Стъдър* посочват, че: „В исторически план психологията винаги е била доминирана от белите индивиди от мъжки пол, представители на средната класа в САЩ: през последните 100 години тези индивиди са имали монопол и като изследователи, и като изследвани лица в тази дисциплина. Те изразяват ядрото на „първия свят“ на психологията... Представяйки нормите на своята култура като универсални закони на човешката природа, психолозите от „първия свят“ са упражнявали мощен импулс спрямо другите култури да адаптират своите норми на поведение към това, което погрешно е било представяно за „фактите на човешкия живот“ (*Ibid.*, p. 187). Инерцията на конформизма спрямо „първия свят“ е толкова голяма, че тя почти безпроблемно обхваща нови международни пространства. Като илюстрация се отбелязва очевидният факт, че: „САЩ разшириха влиянието си на тази сцена след рухването на комунизма в Източна Европа... Така те получиха възможност да монополизират производството на психологически знания и да изнасят тези знания навсякъде по света. Монополът се реализира и чрез практически пълния контрол, който те имат над публикационната дейност (книги, списания и др.), производство и разпространение на апаратура и методики, центрове за

обучение и т.н.“ (*Ibid.*, p. 188). Разширяването на влиянието на „първия свят“ на психологията утвърждава принципа на културната хомогенност, стоящ в основата на произвеждането на психологически знания за човека. Системите от образователни и научни институции добре съзнават своята привилегия да бъдат *първата сила* и „не забелязват“ съществуването на радикални критични позиции.

„*Вторият свят*“ в психологията. Към тази категория се отнасят западноевропейските страни и Русия, за които се счита, че „... имат много по-слабо влияние при оформяне на насоките на развитие на психологията по света. Това в известен смисъл е парадоксално, тъй като философските корени и част от най-значимите идеи на психологията са създадени в тези страни. Но доминиращата психология на днешния ден е оформена главно в САЩ. Страните от „втория свят“ в психологията са „заляти“ от произведения в САЩ психологически знания по същия начин, както там нахлу поп-културата (рок-музиката, Уолт Дисни, Макдоналдс и холивудските филми)“ (*Ibid.*). Разбира се, не би могло да се твърди, че доминацията на психологията от „първия свят“ е безусловно приемана от западноевропейските страни и Русия, защото именно там се заражда и развива най-мощната съпротива срещу традиционното психологическо мислене.

„*Третият свят*“ в психологията. С малки различия доминиращата психология, следваща същите механизми, се настанява и в други територии на международната сцена. Изследователите на този процес посочват, че: „Страните от „третия свят“ са преди всичко вносители на психологически знания, главно от САЩ, донякъде от страните от „втория свят“, с които ги свързват исторически (колониални) връзки – Пакистан от Великобритания, Алжир от Франция и т.н. Дори и в огромна страна като Индия, психологическите изследвания следват насоките, формулирани в САЩ и в по-малка степен – в Западна Европа...“ (*Ibid.*, p. 199). Както се вижда от историческия факт, силното влияние на „първия свят“ в психологията не отстъпва по същество лидерските си позиции. В термините на критичната психология и в границите на „третия свят“ *междукултурните различия* в преживяванията и поведението на хората не се дефинират като научен проблем с приоритетно значение.